

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 62 (2)/2022, s. 77–103

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2022.016>

CEZARY KUKLO*

Ludzie starzy na wsi podlaskiej w dobie reform agrarnych w Rosji w XIX w.

Elderly people in the Podlasie countryside
in the era of agrarian reforms in Russia in the 19th century

Streszczenie: Artykuł ma na celu przeanalizowanie roli i miejsca ludzi starych w rodzinie chłopskiej na Podlasiu, włączonym w końcu XVIII w. do Rosji, w czasie reform agrarnych dokonujących się w tym państwie w XIX w. Jego podstawę źródłową stanowią spisy mieszkańców parafii Trzciannie z 1843 i 1882 r. W efekcie dla badanego okresu określono nie tylko dominującą formę rodzinną ogółu chłopskich gospodarstw domowych, lecz także strukturę gospodarstw kierowanych przez seniorów (60 lat i więcej). Ponadto ustalono moment rezygnacji jednostki z pozycji głowy gospodarstwa, który wyznaczał początek starości i zmianę dotychczasowego statusu społecznego w obrębie wspólnoty rodzinnej i całej wsi oraz stopień izolacji rodzinnej i społecznej seniorów z uwzględnieniem ich płci. Temu służyło dokładniejsze poznanie powiązań osobowych wynikających z charakteru współmieszkania, z uwzględnieniem, obok pozycji zajmowanej w gospodarstwie, także stanu cywilnego starych ludzi.

Słowa kluczowe: ludzie starzy, rodzina chłopska, pozycja w gospodarstwie domowym, wzorce współmieszkania, gubernia grodzieńska, XIX w.

* Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku, pl. Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok, c.kuklo@uwb.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6068-4278.

Abstract: The article analyses the role and place of elderly people in a peasant family in Podlasie, which was incorporated into Russia at the end of the 18th century, in the period of agrarian reforms taking place in that country in the 19th century. Handwritten lists of the inhabitants of the parish of Trzcianne, dated 1843 and 1882, constitute the main source. As a result, not only was the dominant family structure of all peasant households determined for the period under study, but also the structure of households headed by elderly people (60 years and older). In addition, the moment when an individual tended to resign from the position as head of the household was determined, which marked the onset of old age and a change in the previous social status within the family community and the village as a whole, as well as the degree of family and social isolation of senior citizens with respect to their gender. The aim was to find out more about the personal relationships resulting from the nature of cohabitation, considering the marital status of old people in addition to their position on the farm.

Keywords: elderly people, peasant family, position in the household, patterns of cohabitation, Grodno Governorate, 19th century

Problematyka badawcza historycznych aspektów starości, która w światowej historiografii zagościła na stałe u schyłku lat 70. XX w., cieszy się nie tylko dużym zainteresowaniem, lecz także systematycznym wzbogacaniem kwestionariusza¹. Do jej podjęcia skłoniły obserwacje demografów historycznych, wskazujących na proces postępującego starzenia się ludności (zdecydowanie szybszy w XIX stuleciu niż wcześniej), i historyków rodziny (Peter Laslett, Jean-Louis Flandrin), zwracających uwagę na wyzwania stojące przed rodziną wobec niemałej grupy starych krewnych i powinowatych już w epoce przedprzemysłowej². Swój wkład w poznanie pozycji i roli ludzi starych w rodzinnym gospodarstwie domowym, także w całych grupach społeczno-zawodowych, a nawet terytorialnych (wieś, miasto, parafia, region), wniosły również liczniej powstające od lat 80. ubiegłego wie-

¹ Praca powstała w ramach projektu „Procesy modernizacyjne w tradycyjnym społeczeństwie Europy peryferyjnej”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02202.

² P. Laslett, *Un monde que nous avons perdu. Famille, communauté et structure sociale dans l'Angleterre prindustrielle*, Paris 1969; idem, *Family live and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology*, Cambridge 1977; J.-L. Flandrin, *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, éd. revue, Paris 1984.

ku w historiografii powszechnej studia poświęcone kobietom samotnym, z których większość stanowiły stare panny i wdowy³.

Tymczasem w Polsce nadal obserwujemy niewielkie zainteresowanie końcowym etapem ludzkiego życia⁴, choć ostatnie lata przyniosły skromny postęp w tej dziedzinie. Przede wszystkim trzeba odnotować dwutomowe dzieło przygotowane przez Andrzeja Szwarca, we współpracy z Agnieszką Janiak-Jasińską i Katarzyną Sierakowską, które zaowocowało poszerzeniem i pogłębieniem omawianej problematyki przez powiązanie jej w większym stopniu z kontekstem społeczno-kulturowym⁵, a także studium Bartłomieja Gapińskiego, poświęcone postrzeganiu i identyfikowaniu ludzi uznawanych za starych w społeczności wiejskiej od końca XIX w. do wybuchu drugiej wojny światowej, z szerszym wykorzystaniem literatury socjologicznej i etnologicznej⁶. Problematyka starości pojawiła się też w tomach zbiorowych przygotowanych przez Małgorzatę Stawiak-Ososińską i Agnieszkę

³ Zob. P. N. Stears, *Old women: some historical observations*, „Journal of Family History” 1980, vol. 5, no. 1, s. 44–57; R. Wall, *Women alone in English society*, „Annales de démographie historique” 1981, s. 303–317; P. Bourdelais, *Le poids démographique de la femme seule en France (deuxième moitié XIXe siècle)*, „Annales de démographie historique” 1981, s. 215–227; J. E. Smith, *Widowhood and ageing in traditional English society*, „Ageing and Society” 1984, vol. 4, no. 4, s. 429–449, oraz studia w tomie *Old age in preindustrial society*, ed. P. N. Stears, New York 1982.

⁴ Z prac wcześniejszych zob. A. Wyczański, *Opieka nad ludźmi starymi na wsi polskiej w XVI wieku*, w: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Aymard et al., Warszawa 1992, s. 65–70; M. Kopczyński, *Starość nie radość: ludzie starzy na wsi kujawskiej u schyłku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1996, t. 61, nr 4, s. 45–64; C. Kukło, *Ludzie starzy w miastach i miasteczkach u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ku czci prof. dra hab. Juliusza Łukasiewicza*, red. M. Kopczyński, A. Mączak, Warszawa 1998, s. 137–155; G. Myśliwski, *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2001, t. 49, nr 3, s. 169–198.

⁵ *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XX wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*; t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016.

⁶ B. Gapiński, *Ludzie starzy na wsi polskiej od schyłku XIX po rok 1939*, Poznań 2014.

Szplit oraz Annę Obarę-Pawłowską i Małgorzatę Kołacz-Chmiel⁷. Jednak i te badania mimo pewnych osiągnięć nie pozwoliły wypełnić wielu luk i odpowiedzieć na liczne pytania dotyczące poznania cech strukturalnych grupy ludzi starych na ziemiach polskich w dobie nowożytnej.

Celem artykułu jest określenie roli i miejsca ludzi starych na wsi podlaskiej w XIX stuleciu, widzianych przez pryzmat pełnionych przez nich funkcji w ramach rodzinnej wspólnoty mieszkalnej. Tak sformułowany cel wynika przede wszystkim z dotychczasowych doświadczeń socjologów i etnologów wsi na Starym Kontynencie w dobie przedprzemysłowej. Można podkreślać oni zróżnicowanie statusu, prestiżu i poważania jednostki w świadomości najbliższych domowników i społeczności sąsiedzkiej w zależności od pozycji zajmowanej przez nią w ramach rodziny i przemian w domu, polegających na opuszczeniu dominującej roli głowy gospodarstwa, powiązanych z przejściem na dożywocie⁸.

Osiągnięcie powyższego celu nie jest zadaniem łatwym, w tym czasie nie było bowiem rozwiniętego systemu instytucji opiekuńczych, obowiązek dochowania starych ojców i matek spadał zaś przede wszystkim na barki młodszego pokolenia. Dlatego też odpowiedź na tak postawiony problem chcemy uzyskać przez poznanie z jednej strony dominującej formy rodzinnej, która powinna zorientować nas w relacjach międzypokoleniowych i opiekuńczych funkcjach rodziny w realiach XIX-wiecznej wsi podlaskiej. Z drugiej strony określenie momentu rezygnacji jednostki z pozycji głowy gospodarstwa będzie przybliżało nas do wyznaczenia początku starości i zmiany dotychczasowego statusu społecznego w obrębie wspólno-

⁷ *Historyczno-społeczne aspekty starzenia się i starości*, red. M. Stawiak-Ososińska, A. Szplit, Kielce 2014; *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2016.

⁸ B. Baranowski, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 138; D. Markowska, *Z problematyki zmian struktury rodziny (rodzina wielopokoleniowa a ludzie starzy)*, w: *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław 1973, s. 156; L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986, s. 253–254; B. Gapiński, op. cit., s. 100. Podkreślają to z całą mocą również autorzy studiów piszący o praktykach dziedziczenia na wsi w skali całego kontynentu w tomie *Inheritance practices, marriage strategies and household formation in European rural societies*, ed. A.-L. Head-König, P. Pozsgai, Turnhout 2012.

ty rodzinnej i całej wsi. Za nie mniej istotne uznajemy odtworzenie struktury gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku starszym oraz ustalenie stopnia izolacji rodzinnej i społecznej ogółu seniorów. Temu ostatniemu zadaniu ma służyć dokładniejsze poznanie powiązań osobowych wynikających z charakteru współmieszkania, z uwzględnieniem, obok pozycji zajmowanej w gospodarstwie, także stanu cywilnego seniorów⁹. W artykule odwołujemy się zasadniczo do dwóch kategorii analitycznych. Pierwszą z nich jest gospodarstwo domowe, obejmujące obok kierownika/głowy gospodarstwa wszystkie osoby podległe bezpośrednio jego władzy, a więc jego żonę, dzieci, krewnych i czeladź. Za integralną część gospodarstwa uznano również kątników bez względu na obecność więzów pokrewieństwa lub ich brak¹⁰. W tak wyróżnionej wspólnotie domowej, stanowiącej nie tylko wspólnotę zamieszkania, lecz także wspólnotę powinności, obowiązków i aktywności, dokonywał się każdorazowo mechanizm adaptacyjny wobec przemian zachodzących czy to w dotychczasowej, czy to w nowej – po uwłaszczeniu – rzeczywistości. Drugą kategorią jest zastosowanie najbardziej rozpowszechnionego w światowych badaniach schematu klasyfikacyjnego gospodarstw domowych (Hammel-Laslett), z podziałem na pięć typów gospodarstw: 1 – gospodarstwo osób samotnych; 2 – nierodzinne (bez małżeństw); 3 – proste (rodziny nuklearne z dziećmi lub bez nich); 4 – rozszerzone (przynajmniej o jedną osobę spoza rodziny nuklearnej); 5 – złożone (z dwóch lub więcej małżeństw)¹¹.

Skupienie uwagi na chłopskim gospodarstwie domowym i tworzonej przez nie wspólnotie mieszkalnej będącej obiektem naszych analiz wynika przede wszystkim z charakteru wykorzystanych źródeł – parafialnych spisów ludności, rzadko eksplorowanych do tej pory w badaniach struktur

⁹ Problematyka starości nie znalazła osobnego miejsca w interesującym kwestionariuszu badawczym jedynej większej monografii etnologicznej poświęconej rodzinie chłopskiej na Podlasiu – por. D. Markowska, *Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964*, Wrocław 1970.

¹⁰ P. Laslett, *Introduction: the history of the family*, w: *Household and the family in the past time*, eds. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972, s. 25.

¹¹ E. A. Hammel, P. Laslett, *Comparing household structure over time and between cultures*, „Comparative Studies in Society and History” 1974, vol. 16, no. 1, s. 73–109.

społecznych na ziemiach polskich w XIX w.¹² Choć nie są one wolne od ograniczeń, umożliwiają przeprowadzenie analiz przybliżających występowanie (lub nie) sytuacji opiekuńczych wobec najstarszej grupy krewnych i powinowatych. Nasze badania odpowiadają też na coraz liczniejsze głosy środowiska postulujące podjęcie dogłębniejszych studiów nad najliczniejszą warstwą XIX-wiecznego społeczeństwa polskiego, tzn. nad chłopami, zwłaszcza na ziemiach zabranych¹³. Gwoli ścisłości dodajmy, że na tym etapie nie obserwujemy relacji społecznych zachodzących poza gospodarstwem domowym.

Prezentowane tu badania swoim zasięgiem objęły społeczność rolników zamieszkałych w rzymskokatolickiej parafii Trzciannie w latach 1843–1882, położonej na północnym Podlasiu, w łuku Narwi i Biebrzy. Od początku, tj. od końca XV w., była ona parafią zamieszkiwaną zarówno przez szlachtę, z której część miała własnych poddanych, jak i chłopów osadzonych licznie w majątkach wielkich książąt litewskich w XVI w.¹⁴ Obok chłopów czynszowych spotykamy tu także chłopów czynszowo-pańszczyźnianych i pańszczyźnianych. W latach 40. XIX w. większość z 55 osiedli wchodzących w skład parafii stanowiły 32 (58%) wsie małe, liczące do 10 domów, w tym 20% ogółu miejscowości było punktami osadniczymi poniżej czterech domostw, położonymi z dala od centrum parafii, na obrzeżach lasów i bagien rzeki Biebrzy. Nie brakowało jednak wsi ludnych, gdyż co czwarta z nich obejmowała ponad 21 domów mieszkalnych. W tej grupie większość stanowiły wsie zamieszkałe wyłącznie przez chłopów. Ziemie północnego Podlasia po trzecim rozbiore Polski dostały się na krótko pod panowanie Prus, ale już od 1807 r. znalazły się w obwodzie

¹² Szerzej na ten temat zob. C. Kukło, *Kościelne spisy wiernych jako źródło do badań nad modernizacją społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, w: *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. R. Kozyrski, Lublin 2019, s. 409–417.

¹³ T. Epsztein, *Społeczeństwo i gospodarka*, w: *Spojrzenie w przeszłość*, t. 2: *Wiek XIX, XX*, red. zespół pod kier. P. Skibińskiego, A. Przeszewskiej, Warszawa 2009, s. 24; T. Gąsowski, *Społeczeństwo i gospodarka*, w: *ibidem*, s. 77.

¹⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387–1507)*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1. z. 1, Kraków 1939, nr 439, s. 511–512; zob. także *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, oprac. W. Wernerowa, „Studia Podlaskie” 1993, t. 4, s. 222–239.

białostockim „podarowanym” przez Napoleona I carowi Rosji Aleksandrowi I. Jeszcze silniejsze zespolenie z państwem Romanowów dokonało się w grudniu 1842 r., kiedy to nastąpiła likwidacja obwodu białostockiego przez jego wcielenie do guberni grodzieńskiej.

Szukanie odpowiedzi na zarysowany wyżej kwestionariusz pytań implikuje konieczność umieszczenia ich w dwóch przekrojach chronologicznych: 1843 i 1882 r. Pierwszy z nich powinien dać obraz organizacji życia rodzinnego ze wskazaniem roli osób starszych u schyłku gospodarki pańszczyźnianej na wsi podlaskiej. Następny zaś powinien przybliżyć ewentualne przemiany w formach kompozycji i rozmiarach wspólnot domowych, a także określić tempo zachodzących zmian na wsi w pierwszym 20-leciu po uwłaszczeniu chłopów w państwie Romanowów. Jest oczywiste, że reformy agrarne przeprowadzone w Rosji w latach 1861–1868, choć niekorzystne z punktu widzenia mas chłopskich, tworzyły całkowicie nową sytuację prawną i społeczno-gospodarczą dla milionów rodzin i gospodarstw domowych rolników¹⁵. Przede wszystkim silniej włączały gospodarkę chłopską w orbitę rozwijającego się rynku wewnętrznego, w której zdobycie pieniędzy, czy to na wykup nadziału, opłacenie czynszów i innych ciężarów publicznych, czy też na dokupienie ziemi, stawało się życiową potrzebą. Tym samym zmiana dotychczasowego otoczenia prawnogospodarczego chłopskich gospodarstw wyznaczała dla części domowników, zwłaszcza młodszego pokolenia, nowe pola aktywności, np. pracy najemnej w folwarkach czy sezonowej emigracji zarobkowej. Dodajmy, że zdaniem Jerzego Szumskiego, dobrego znawcy zagadnienia, w wyniku reformy uwłaszczeniowej większość gospodarstw chłopskich (ok. 64%) w dawnym obwodzie białostockim ok. 1879 r. była samowystarczalna, choć nie brakowało gospodarstw karłowatych i małorolnych, podobnie zresztą jak i ludności bezrolnej¹⁶.

¹⁵ A. Plakans, *Agrarian reform and the family in eastern Europe*, w: *The History of the European family*, vol. 2: *Family life in the long nineteenth century 1789–1913*, eds. D. I. Kertzer, M. Barbagli, New Haven–London 2002, s. 85–86.

¹⁶ J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim oraz w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego*, w: *Wieś i rolnictwo ziem póln.-wsch. Polski w II połowie XIX i początkach XX w.*, red. A. Dobroński, Białystok 1984, s. 49–51.

Główną podstawę naszych badań stanowi baza danych zawierająca nominatywne spisy 1419 gospodarstw chłopskich istniejących w parafii Trzciannie w latach 1843–1882. Oba spisy parafialne sporządzone w 1843 i 1882 r. były dziełem miejscowych proboszczów i nie objęły ludności żydowskiej¹⁷. Ich autorzy w ramach poszczególnych domostw zawsze na pierwszym miejscu wymieniali gospodarza będącego właścicielem chałupy wraz z jego domownikami, a następnie, jeżeli takowe były, skład osobowy gospodarstw komorniczych. Znamy zatem personalia, wiek i stan cywilny głowy gospodarstwa, jego żony, dzieci, służby i krewnych, niekiedy także zamieszkujących w gospodarstwie kątników. Warto podkreślić, że rejestrujący ludność księży dobrze oddawali pokrewieństwo i powinowactwo w ramach wspólnoty domowej, co jest istotne w analizie porównawczej. Natomiast nieco gorzej wypadła rejestracja chłopców do 14. roku życia, podobnie jak i kobiet w grupie najbardziej nas interesującej, tj. najstarszych mieszkańców. Dodajmy, że podstawą naszego wniosku są dane o ludności chłopskiej zamieszkującej wyłącznie gospodarstwa rodzinne.

Osobną kwestią pozostaje dokładność odwzorowania w spisach wieku mieszkańców, który w prezentowanych analizach odgrywa niemałą rolę. Z różnych miar stosowanych w literaturze (np. indeks Whipple'a, indeks Meyersa) odwołujemy się do indeksu ABCC zaproponowanego całkiem niedawno przez Briana A'Hearna, Jôrga Batena i Dorothee Crayen (przyjmuje on wartości od 0 do 100), pozwalającego na łatwiejszą interpretację wyników, gdyż wskazuje on procent osób podających swój wiek bez zaokrąglenia¹⁸. U schyłku doby późnofeudalnej w 1843 r. tylko 40% dorosłych chłopów podlaskich podało swój wiek w miarę dokładnie, ale 40 lat później, w dobie pouwłaszczeniowej, ich grupa wzrosła ponaddwukrotnie, do 85%, co może być świadectwem zmniejszania się grupy osób niepiśmiennych i mających niewielki kontakt z liczbami.

¹⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Spis parafian Trzciańskiego Rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego, stan na 1843 r.; Spis parafian Trzciańskiego Rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego w 1882 r.

¹⁸ B. A'Hearn, J. Baten, D. Crayen, *Quantifying quantitative literacy. Age heaping and the history of human capital*, „Journal of Economic History” 2009, vol. 69, no. 3, s. 783–808.

W badaniach społeczno-demograficznych populacji w przeszłości za próg wieku starczego przyjmuje się zarówno 60, jak i 65 lat¹⁹. W naszej pracy konsekwentnie posługujemy się progiem wiekowym 60 lat, który znajduje swoje uzasadnienie przede wszystkim w zdecydowanie mniejszej długości życia mieszkańców we wschodniej niż zachodniej części kontynentu. Jeszcze w 1880 r. Szwedzi żyli przeciętnie o ponad 20 lat, Anglicy i Francuzi o 14–15 lat, Niemcy zaś o 10 lat dłużej od mieszkańców europejskiej części Cesarstwa Rosyjskiego – niespełna 28 lat²⁰. Ponieważ średnia długość życia zależała ówczesnie przede wszystkim od wysokiej umieralności niemowląt i dzieci młodszych, uzasadnione jest jeszcze inne spojrzenie, mianowicie na przeciętne dalsze trwanie życia osób 60-letnich. W końcu XIX stulecia ten parametr dla seniorów w europejskiej części Rosji wynosił 14 lat i był, co podkreślamy, o ponad 5 lat niższy od analogicznego parametru średniego dalszego trwania życia w Szwecji czy Holandii (19,5–19,7 lat)²¹. Przyjęta granica wieku starczego „60 lat i więcej” daje także szerszą podstawę liczbowa zjawiska i tym samym umożliwia lepszą jego charakterystykę²².

U schyłku późnej epoki feudalnej na wsi podlaskiej ludzi starych nie żyło aż tak mało, choć zapewne trochę mniej, niż wskazuje na to ich odsetek odnotowany dla 1843 r., tj. 5,6%. Ten nieco zawyżony udział seniorów wynikał przede wszystkim ze wskazanej już dużej nieświadomości wieku i w jakiejś części z niepełnej konskrypcji młodszych roczników. Przekonuje nas o tym także porównanie z daleko lepszej wartości pruską statystyką stanu zaludnienia Wielkiego Księstwa Poznańskiego z 1858 r., w którym populacja seniorów jeszcze przed okresem przeobrażeń wzorców rozrod-

¹⁹ Szerzej z przywołaniem literatury przedmiotu zob. C. Kuklo, *Starość i ludzie starzy w badaniach polskiej demografii historycznej*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, s. 18–19.

²⁰ M. Livi Bacci, *La population dans l'histoire de l'Europe*, Paris 1999, s. 214.

²¹ Dane dla Rosji (1896–1897) za: W. Berelowitch, *La Russie*, w: *Histoire des populations de l'Europe*, vol. 2: *La révolution démographique 1750–1914*, sous la dir. J.-P. Bardet, J. Dupâquier, Paris 1998, s. 494; dla Szwecji i Holandii (1900) według *Human mortality database*, <https://www.mortality.org/> (dostęp: 19.02.2022).

²² Podobny próg starości przyjął Isidro Dubert w studium o chłopach hiszpańskich, których przeciętna długość życia w XIX w. była jedną z niższych w ówczesnej Europie (31 lat); zob. I. Dubert, *Elderly, family, and age support in rural Galicia at the end of the ancien régime*, „Journal of Family History” 2012, vol. 37, no. 2, s. 176.

czości i umieralności nieznacznie przekraczała 4%²³. W latach następnych rozmiary grupy ludzi starych na wsi podlaskiej w guberni grodzieńskiej ulegały stopniowemu powiększaniu i w latach 80. XIX w. stanowiła ona już ok. 7% całej populacji, co miarodajnie odzwierciedla stosunki reprodukcji ludności charakterystyczne na progu przejścia demograficznego²⁴. W państwach takich jak Francja czy Szwecja, które najwcześniej w XIX stuleciu znalazły się w zaawansowanej fazie tego procesu demograficznego (we Francji było to nawet jeszcze przed zasadniczymi przemianami społeczno-gospodarczymi), wskutek spadku umieralności wśród najmłodszych dzieci oraz obniżki płodności, powodującej zmniejszenie liczebności dzieci przy jednoczesnym wzroście roczników najstarszych, udział populacji seniorów był zdecydowanie wyższy i przekraczał nawet 12% ogółu ludności²⁵.

Z punktu widzenia celu pracy istotne jest przedstawienie podstawowych zmiennych identyfikujących system rodzinny występujący na wsi podlaskiej, położonej w zachodniej części guberni grodzieńskiej w omawianym okresie (tabela 1). Jest to tym ważniejsze, że od czasu głośnego artykułu Johna Hajnala z 1965 r. o europejskim modelu małżeństwa, dzielącego Stary Kontynent na dwie strefy: Europy Zachodniej i Północnej oraz Europy Wschodniej, gubernia grodzieńska znalazła się po wschodniej stronie jego linii biegnącej mniej więcej od Petersburga po Triest²⁶. Nie ulega wątpliwości, że różnice w kompozycji rodzinnych wspólnot mieszkal-

²³ *Zarys historii Polski w liczbach. Społeczeństwo, gospodarka*, oprac. C. Kukło, J. Łukasiewicz, C. Leszczyńska, Warszawa 2012, s. 119.

²⁴ Na Litwie i Białorusi, uwzględniając łącznie ludność wiejską i miejską, w 1897 r. przypadało 7,1 osoby na 100 mieszkańców; zob. *Historia Polski w liczbach*, t. 1: *Państwo, społeczeństwo*, red. A. Jezierski, A. Wyczański, Warszawa 2003, s. 175.

²⁵ J.-P. Bois, Y. Lequin, D. G. Troyansky, *La progressive mutation des structures*, w: *Histoire des populations de l'Europe*, vol. 2: *La révolution démographique 1750–1914*, sous la dir. J.-P. Bardet, J. Dupâquier, Paris 1998, s. 165. Wspomniani autorzy zwracają uwagę, że tempo procesu starzenia się ludności było wolniejsze w krajach z utrzymującym się do lat 70.–80. XIX w. wysokim poziomem płodności i znaczną emigracją, jak np. Anglia czy Niemcy, w których seniorzy stanowili 7,5–7,8% ogółu ludności.

²⁶ J. Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, w: *Population in history. Essays in historical demography*, eds. D. V. Glass, D. E. C. Eversley, London 1965, s. 101–143. Znacznie później, bo w 1983 r., opublikował on studium w większym stopniu poświęcone procesowi tworzenia gospodarstw domowych nie tylko w Europie, lecz także na świe-

nych oddziaływały na relacje międzypokoleniowe, jakość życia rodzin i ich członków, w tym także położenie najstarszych domowników. W największym skrócie cechą charakterystyczną reżimu demograficznego w strefie północno-zachodniej miało być zawieranie małżeństw w późniejszym wieku. Dochodziło do nich dopiero z chwilą usamodzielnienia się ekonomicznego nowożeńców albo przez założenie własnego nowego gospodarstwa, albo przez przejęcie ziemi i gospodarstwa rodziców czy teściów, co też skutkowało znacznym udziałem starych kawalerów i panien wśród ogółu dorosłych. Inną cechą było liczne występowanie w gospodarstwach domowych najmniej czeladzi obojga płci złożonej z młodych, niepożenionych jeszcze ludzi. Europa Wschodnia miała się z kolei charakteryzować obok niskiego wieku młodej pary także jej zamieszkiwaniem po ślubie z rodzicami (teściami), co prowadziło do dominacji gospodarstw złożonych co najmniej z dwóch, a niekiedy nawet więcej, spokrewnionych ze sobą małżeństw. Siłą rzeczy liczniejsze gospodarstwa wschodnioeuropejskie nie korzystały z najmniejszej siły roboczej, a celibat definitywny był rzadkim zjawiskiem.

Tabela 1. Wartości podstawowych parametrów identyfikujących system rodzinny

Charakterystyka	Rok	
	1843	1882
Ogólna liczba gospodarstw	558	861
Ogólna liczba ludności	3039	4384
Średni wiek zawierania pierwszych małżeństw przez mężczyzn	24,3	25,8
Średni wiek zawierania pierwszych małżeństw przez kobiety	20,8	20,8
Wielkość gospodarstwa domowego*	5,50 (3,52)	5,18 (3,59)
% gospodarstw nuklearnych (typ 3)	65,8	74,1

cie; por. idem, *Two kinds of preindustrial household formation system*, w: *Family forms in historic Europe*, eds. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983, s. 65–104.

Tabela 1. Wartości podstawowych parametrów... (cd.)

Charakterystyka	Rok	
	1843	1882
% gospodarstw rozszerzonych i złożonych (typ 4 i 5)	30,6	23,4
% gospodarstw domowych z dwoma i więcej jednostkami małżeńsko-rodzinnymi (typ 5)	14,5	7,5
Liczba dzieci w gospodarstwie (średnia)	2,27	2,71
Liczba współmieszkających krewnych w gospodarstwie (średnia)	0,66	0,44
% gospodarstw z współmieszkającymi krewnymi	33,0	24,5
% współmieszkających krewnych wśród ogółu ludności	12,5	8,7
Liczba służby w gospodarstwie (średnia)	0,55	–
% gospodarstw ze służbą	19,9	–
% służby wśród ogółu ludności	10,1	–
Liczba kątników w gospodarstwie (średnia)	0,15	0,02
% gospodarstw z kątnikami	14,5	2,4
% kątników wśród ogółu ludności	2,7	0,5

* Bez gospodarstw osób samotnych i nierodzinnych. W nawiasie podano wielkość gospodarstw kierowanych przez kobiety.

Źródło: C. Kukło – baza danych: Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.

Wyżej opisany w uproszczeniu europejski model małżeństwa Hajnala dla strefy wschodniej nie bardzo przystaje do podstawowej charakterystyki życia rodzinnego społeczności chłopów podlaskich, gospodarujących w guberni grodzieńskiej w XIX w. W całym rozpatrywanym okresie przeciętny wiek zawierania pierwszych małżeństw przez mężczyzn wzrósł z ponad 24 lat w 1843 r. do blisko 26 lat w 1882 r., w przypadku kobiet wynosił zaś 21 lat. Owe dane zdają się mimo wszystko bliższe realiom wsi angielskiej (25,6 lat M i 23,7 lat K), czy nawet francuskiej (28 lat M i 24 lata K) niż

rosyjskiej²⁷. W guberniach wielkoruskich chłopci w połowie XIX stulecia żenili się bowiem w znacznie młodszym wieku 18–20 lat, a kobiety nawet jeszcze o rok czy półtora roku wcześniej²⁸. Warto przy tym zauważyć charakterystyczne dla doby powłaszczeniowej w społeczności chłopów podlaskich, podobnej do wsi kieleckiej w Królestwie Polskim, zjawisko podwyższenia wieku pierwszego ożenku mężczyzn²⁹.

We wsiach podlaskich zachodniej Grodzieńszczyzny dominowały przed uwłaszczeniem gospodarstwa proste, złożone przeważnie z rodziców z potomstwem, które stanowiły $\frac{2}{3}$ ogółu wszystkich. Ich udział wzrósł do $\frac{3}{4}$ ogółu w dobie powłaszczeniowej. Zjawisko postępującej nuklearyzacji gospodarstw chłopskich współgrało z równoczesnym spadkiem udziału gospodarstw rozszerzonych i złożonych z 30,6% w 1843 r. do 23,4% w 1882 r. Charakterystyczne, że jeszcze bardziej, bo blisko dwukrotnie, zmniejszył się udział gospodarstw złożonych z dwóch spokrewnionych, czy to w linii prostej, czy też w linii bocznej, małżeństw – z 14,5% do 7,5%. Przypomnijmy tylko, że to właśnie dominacja tej ostatniej kategorii gospodarstw domowych na wsi w centralnej części monarchii Romanowów (60% i więcej), ze znacznym udziałem seniorów, jest uznawana przez wielu badaczy zarówno dawniej (Michael Mitterauer, Alexander Kagan, Peter Laslett)³⁰, jak i współ-

²⁷ E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield, *English population history from family reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997, s. 187; M. Segalen, *Le mariage*, w: *Histoire de la population française*, vol. 3: *De 1789 à 1914*, sous la dir. J. Dupâquier, Paris 1988, s. 427.

²⁸ P. Czap, *The perennial multiple-family household, Mischino, Russia 1782–1858*, „Journal of Family History” 1982, vol. 7, no. 1, s. 10; S. Hoch, *Serfdom and social control in Russia: Petrovskoe, a village in Tombov*, Chicago 1986, s. 76, choć w najnowszych pracach, np. T. K. Dennison, *Serfdom and household structure in central Russia: Voshchazhnikovo, 1816–1858*, „Continuity and Change” 2003, vol. 18, no. 3, s. 395–429, zwraca się uwagę, że otrzymane wyniki dla innych społeczności wiejskich są bardziej różnicowane.

²⁹ Por. E. Piasecki, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, Warszawa–Wrocław 1990, s. 142.

³⁰ M. Mitterauer, A. Kagan, *Russian and central European family structures: a comparative view*, „Journal of Family History” 1982, vol. 7, no. 1, s. 103–131; P. Laslett, *Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared*, w: *Family forms...*, s. 513–563.

częściej (Boris N. Mironow)³¹ za charakterystyczną dla Europy Wschodniej formę organizacji życia rodzinnego³².

Zauważonej przemianie w kompozycji gospodarstwa domowego chłopów podlaskich po ich uwłaszczeniu towarzyszyły jeszcze dwa inne zjawiska. Pierwszym z nich był wyraźnie malejący udział współmieszkających krewnych w rodzinach, zarówno wśród ogółu ludności – z 12,5% do 8,7%, jak i ich średniej liczby przypadającej na pojedyncze gospodarstwo – z 0,7 do 0,4 osoby. Także pod tym względem systemy rodzinne są dalekie od podobieństwa do wschodniego modelu rodziny, który cechował się wysokim udziałem krewnych w populacji. Drugim zjawiskiem był całkowity zanik wśród członków chłopskiej wspólnoty domowej grupy najemnych pracowników fizycznych, którzy przed 1861 r. stanowili ponad 10% społeczności wiejskiej i występowali w co piątym gospodarstwie. Ze spisu z 1843 r. jasno wynika, że stanowili oni grupę młodych bezzennych ludzi, rekrutującą się z sąsiedzkich domów, dla których okresowa praca była tylko sposobem na wzbogacenie funduszy przed zawarciem małżeństwa, o czym świadczy gwałtowny spadek ich liczebności w rocznikach 25–29 i 30–34 lata. Zanik płatnej czeladzi najemnej po wprowadzeniu uwłaszczenia chłopów w środowisku wiejskim, które współgrało z postępującym spadkiem liczby współmieszkających w rodzinach krewnych, skutkowało jednocześnie zmniejszeniem średniej wielkości gospodarstwa domowego z 5,5 do 5,19 osoby. Kończąc tę wstępną charakterystykę kompozycji chłopskiej wspólnoty mieszkalnej na wsi podlaskiej w guberni grodzieńskiej, warto dorzucić jeszcze jedną uwagę. Wraz z postępującą nuklearyzacją gospodarstwa chłopskiego w dobie powłaszczeniowej coraz rzadziej w jego składzie można spotkać pojedynczych kątników. O ile na początku lat 40. XIX w. byli oni obecni w co siódmym gospodarstwie, o tyle 40 lat

³¹ B. N. Mironov, *Long-term trends in the development of the family structure in christian Russia from the sixteenth to the twentieth centuries: an analytical overview of historiography*, „Journal of Family History” 2016, vol. 41, no. 4, s. 359–362.

³² Warto zaakcentować zdecydowanie większe rozmiary takich rozbudowanych gospodarstw domowych przed reformami agrarnymi w Rosji, które wpływały na średnią wielkość rodziny obliczaną na 9,4 osoby w 1858 r.; por. B. N. Mironov, *Rossijskaja imperija ot tradicii k moderny*, t. 1, Sankt Peterburg 2014 [Б. Н. Миронов, *Российская империя от традиции к модерну*, т. 1, Санкт-Петербург 2014], s. 672.

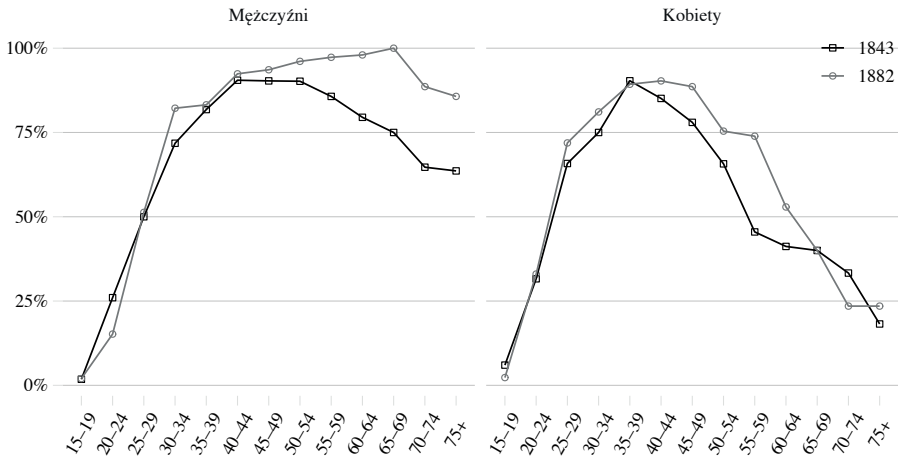
później rodziny chłopskie przyjmujące pod swój dach kątników należały już do wyjątków.

Wspominaliśmy o mocno uwypuklonym w świadomości tradycyjnej gromady wiejskiej momencie przekazania kierownictwa nad gospodarstwem domowym w ręce młodszego pokolenia, który zmieniał położenie prawne i społeczno-ekonomiczne dotychczasowego gospodarza. Czas, w którym przestawał on być głową rodziny i przywódcą wspólnoty mieszkalnej, był postrzegany zarówno przez samego chłopa, jak i sąsiadów za początek starości, który wcale nie musiał być związany z konkretnym wiekiem. Jedni i drudzy zdawali sobie bowiem sprawę, że z tą chwilą zmienia się jego rola w środowisku wiejskim, w którym dysponowanie ziemią należącą do gospodarstwa było podstawowym źródłem prestiżu. Moment ten dobitnie akcentował Bartłomiej Gapiński, znawca stosunków wiejskich i położenia ludzi starych przed drugą wojną światową na ziemiach polskich, pisząc: „Póki nie zdali gospodarstw, kojarzono ich jako ludzi pracy, co wielce w społeczności wiejskiej nobilitowało. Wraz z przejściem w sędziwy wiek (70, 80 lat) i przekazaniem gospodarstw pozycja osób starszych malała”³³.

Wykres 1 przedstawia tempo przejmowania kierownictwa nad gospodarstwem domowym przez mężczyzn i kobiety określane najczęściej w literaturze jako *headship rate* (odsetek osób kierujących gospodarstwem na tle wszystkich w poszczególnych grupach wiekowych)³⁴ w wyróżnionych przez nas dwóch przedziałach chronologicznych. W odniesieniu do kobiet cząstkowe współczynniki tworzenia gospodarstw domowych obejmują, co istotne, łącznie: gospodynie – żony gospodarzy, jak i samodzielne kierowniczki ognisk domowych.

³³ B. Gapiński, op. cit., s. 485.

³⁴ Szerzej zob. R. Wall, *Introduction*, w: *Family forms...*, s. 34–36.

Wykres 1. Częstkowe współczynniki częstości tworzenia gospodarstw domowych (*headship rates*) przez mężczyzn i kobiety

Źródło: C. Kukło – baza danych: Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.

W schyłkowym okresie obowiązywania pańszczyzny systematyczny wzrost liczebności gospodarzy trwał, począwszy od przedziału wiekowego 20–24 lata aż po 54. rok życia. Najwięcej, bo aż 90%, mężczyzn odgrywało rolę gospodarza w grupie wiekowej 50–54 lata. Jednak od następnego przedziału (55–59 lat), a więc jeszcze przed 60. rokiem życia, czyli nieco wcześniej niż przyjęty przez nas próg starości, obserwujemy już stały spadek udziału kierowników gospodarstw w populacji mężczyzn. Niemniej jednak na wsi podlaskiej w zachodniej części guberni grodzieńskiej nawet osiągnięcie dość zaawansowanego wieku (70 lat i więcej) nie oznaczało jakiegś automatycznej rezygnacji starych gospodarzy z kierownictwa nad gospodarstwem, ich udział w tej grupie populacji mężczyzn wynosił bowiem ok. $\frac{2}{3}$ ogółu.

Nieco innym charakterem częstości tworzenia gospodarstw domowych cechuje się okres powłasczeniowy. Widać w nim wyraźnie zjawisko późniejszego obejmowania funkcji głowy gospodarstwa w przedziale 20–24 lata (w 1882 r. było to 15,2% w stosunku do 26% w 1843 r.), przy

podobnej tendencji wzrostowej osiągającej swoje apogeum w przedziale 50–54 lata, ale na znacznie wyższym poziomie – 96,1% w stosunku do 90,2% w 1843 r. A zatem ustępowanie przez starych mężczyzn z funkcji głowy gospodarstwa na rzecz młodszego pokolenia w dobie pouwłaszczeniowej jest zdecydowanie wolniejsze, gdyż w grupie mocno zaawansowanych wiekowo seniorów (70+) co najmniej 88% nadal stoi na czele gospodarstw domowych.

Dostęp kobiet wiejskich do funkcji głowy ogniska domowego w szerokim tego słowa znaczeniu był odmienny od dostępu mężczyzn, przede wszystkim z racji różnicy w wieku zawierania małżeństw między obu płciami. Już w wieku 25–29 lat aż $\frac{2}{3}$ z nich uczestniczyło w zarządzaniu gospodarstwem domowym. To, co jednak najbardziej rzuca się w oczy w porównaniu z mężczyznami, to znacznie wcześniejsze opuszczanie pozycji współkierownika lub samodzielnego kierownika wspólnoty domowej. Proces ten w 1843 r. zaczynał się po przekroczeniu przez kobietę 40. roku życia, a w 1882 r. pięć lat później.

Porównanie wartości cząstkowych współczynników tworzenia gospodarstw domowych ukazuje zasadniczą różnicę w położeniu społeczno-gospodarczym obu płci na wsi podlaskiej. Podczas gdy w schyłkowym okresie obowiązywania pańszczyzny 73,3% starych mężczyzn (60 lat i więcej) stało na czele gospodarstw domowych, a w 1882 r. było to nawet 94,6%, odsetek gospodyń był dużo mniejszy i wynosił odpowiednio: 36,2% i 42,6% (zob. dalej dane zawarte w tabeli 2).

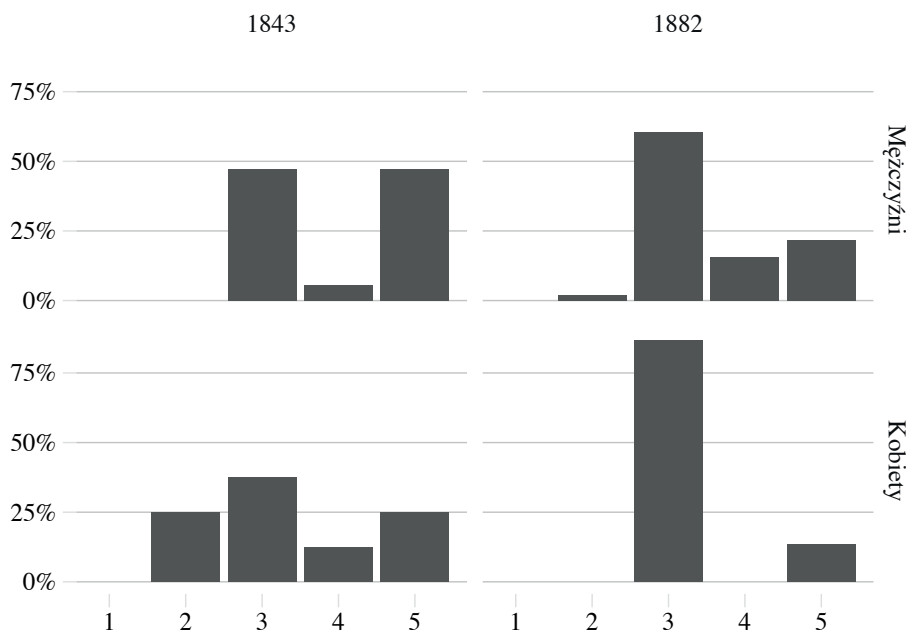
Kurczowe trzymanie się przez chłopów podlaskich w zachodniej części guberni grodzieńskiej funkcji głów gospodarstw domowych w okresie pouwłaszczeniowym nie musiało wynikać tylko z ich świadomości niskiego statusu starców w społeczności wiejskiej i braku instytucjonalnych gwarancji co do swojego losu po przekazaniu gospodarstwa dzieciom, jakże charakterystycznego w okresie pańszczyźnianym. Naszym zdaniem istotnym czynnikiem, obok stopniowego zwiększania się przeciętnej długości życia, mogło być zmniejszenie dotychczasowej silnej presji wywieranej przez dzieci na starych rodziców mającej na celu jak najszybsze przekazanie im gospodarstwa. Reformy agrarne w Rosji przeprowadzone w latach 1861–1867 dały przynajmniej części młodzieży chłopskiej szansę poszukiwania lep-

szych dla siebie warunków życia, i to niekoniecznie na wsi. Pojawiła się bowiem możliwość znalezienia pracy w żywiolowo rozwijających się miastach czy też zagranicznej emigracji zarobkowej, zarówno sezonowej, jak i na dłuższe okresy. Przykładem takiego miasta stwarzającego jakąś szansę na zmianę dotychczasowych warunków życia dorastającej młodzieży chłopskiej badanych wsi może być Białystok, który od lat 60. XIX w. zaczął przekształcać się w dynamiczny ośrodek przemysłu włókienniczego. Oddalony zaledwie o 45 km od centrum parafii Trzciannie w drugiej połowie XIX w. przeżywał wprost eksplozję demograficzną. Jego ludność z 17 000 mieszkańców w 1868 r. wzrosła blisko pięciokrotnie do 80 000 na początku XX w.³⁵ Jeszcze inne z chłopskich dzieci, może nawet te bardziej przedsiębiorcze, podejmowały decyzję o emigracji zarobkowej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, co poświadcza baza danych urzędu imigracyjnego na wyspie Ellis³⁶.

Wykres 2 ilustruje strukturę gospodarstw kierowanych przez mężczyzn i kobiety w wieku starszym. Wskazuje ona na wyraźną różnicę w rozkładzie głów gospodarstw seniorów pomiędzy różne typy domostw nie tylko przed uwłaszczeniem i po nim, lecz także w zależności od płci kierowników.

³⁵ Na silniejszy exodus ludności wiejskiej do ośrodków przemysłowo-handlowych w Białostockiem w latach 60. XIX w. wskazuje Adam Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1864–1914)*, Białystok 1979, s. 294–295.

³⁶ P. Borowik, *Podlaska wieś Zubole. Szkic historyczny*, Trzciannie 2010, s. 55–58; A. Pisanko-Borowik, P. Borowik, *Nowa Wieś Trzciannie. Szkic historyczny*, Trzciannie 2018, s. 46–48.

Wykres 2. Struktura gospodarstw domowych kierowanych przez mężczyzn i kobiety w wieku 60 lat i więcej

Typologia gospodarstw domowych według Hammela-Lasletta

Źródło: C. Kukło – baza danych: Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.

Pod koniec epoki pańszczyźnianej we wsiach zachodniej części guberni grodzieńskiej ponad 52% wszystkich domostw kierowanych przez mężczyzn przybierało bardziej rozbudowane formy rodzinne, a tylko 47% było gospodarstwami nuklearnymi. Po uwłaszczeniu odsetek gospodarstw wielorodzinnych zaczął maleć na korzyść nuklearnych, których udział we wszystkich gospodarstwach w 1882 r. wzrósł prawie do 61%. Jednak same tempo nuklearyzacji męskich gospodarstw domowych było trochę mniejsze niż zauważone wcześniej dla wszystkich gospodarstw, bez względu na wiek i płeć ich kierowników. Proces nuklearyzacji domostw seniorów do-

konywał się, co chcemy podkreślić, przede wszystkim kosztem wyraźnego zmniejszenie udziału gospodarstw złożonych z 47% w 1843 r. do niecałych 22% w 1882 r., w składzie których każdorazowo, zaznaczymy, znajdowały się rodziny ich pożenionych dzieci. Dodajmy, że w realiach XIX-wiecznej wsi podlaskiej starzy mężczyźni nie gospodarowali samotnie i tylko wyjątkowo stawali na czele gospodarstw nierodzinnych. Sama struktura gospodarstw domowych starych ludzi była zaś bardziej zbliżona do strefy zachodniej niż wschodniej (Białoruś, Polesie), gdzie jeszcze w dobie pańszczyźnianej mężczyźni kierowali ponad 80% gospodarstw wielorodzinnych³⁷.

Mała zbiorowość gospodarstw prowadzonych przez kobiety w wieku starszym nakazuje zachowanie daleko posuniętej ostrożności w formułowaniu jakichś bardziej stanowczych wniosków. Niemniej jednak dane dla dwóch krańcowych cezur chronologicznych mogłyby wskazywać na bardziej różnorodne przykłady typów domostw kobiecych. O ile przed uwłaszczeniem proporcje między gospodarstwami nuklearnymi a bardziej złożonymi formami rodzinnymi były takie same – po 37,5%, o tyle po przeprowadzeniu reform agrarnych zdecydowaną większość gospodarstw kobiecych stanowiły te o najprostszej, nuklearnej strukturze, tj. wdów z dziećmi – blisko 87%.

Zaprezentowana wyżej dostępność do funkcji kierownika gospodarstwa (wyraźnie upośledzająca kobiety w starszym wieku) tym bardziej zachęca do dokładniejszego zobrazowania pozycji ludzi starych w samym gospodarstwie. Dane zestawione w tabelach 2 i 3 nie tylko wskazują na wyraźny związek między pozycją seniorów w gospodarstwie domowym a ich stanem cywilnym, lecz także uwypuklają różnice zależne od płci. Chodzi tu przede wszystkim o czterokrotnie w dobie pańszczyźnianej i trzykrotnie po uwłaszczeniu wyższy odsetek wdów niż wdowców. W odróżnieniu bowiem od starych mężczyzn, którzy nawet w zaawansowanym wieku częściej zawierali ponowne małżeństwa, kolejne związki kobiet były zdecydowanie rzadsze³⁸. W badanej społeczności wiejskiej w latach 1845–1900 w grupie

³⁷ M. Szołtysek, *Mikrodemografia rodziny staropolskiej: kategorie współmieszkania a rodzinne sytuacje opiekuńcze ludzi starych*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich...*, t. 1, s. 118.

³⁸ E. Piasecki, op. cit., s. 160.

osób owdowiałych, które po raz kolejny zawarły związek małżeński, wdowy stanowiły tylko 36% (282 wdowy i 495 wdowców).

Tabela 2. Pozycja w gospodarstwie domowym mężczyzn i kobiet w wieku 60 lat i więcej

Rok	Pozycja w gospodarstwie domowym				Razem	
	służba	gospodarze	krewni	kątnicy	%	liczba
Mężczyźni						
1843	5,3	73,3	10,7	10,7	100	75
1882	–	94,6	4,1	1,3	100	148
Kobiety						
1843	–	36,2	52,2	11,6	100	69
1882	–	42,6	52,0	5,4	100	129

Źródło: C. Kukło – baza danych: Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.

Tabela 3. Stan cywilny mężczyzn i kobiet w wieku 60 lat i więcej

Rok	Mężczyźni			Kobiety		
	kawaler	żonaty	wdowiec	panna	mężatka	wdowa
1843	–	83,6	16,4	–	32,8	67,2
1882	1,3	76,6	22,1	3,1	31,0	65,9

Źródło: C. Kukło – baza danych: Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.

Przed uwłaszczeniem większość starych rolników starała się utrzymać dominującą w rodzinie pozycję kierownika gospodarstwa, choć ponad 1/5 z nich była już zdana (w tym także pewna część osób żonatyh) na życie w gospodarstwie krewnych, lub nawet jako kątnicy u ludzi obcych. Nieliczni z nich trudnili się jakąś najemną pracą w charakterze służących. Po reformach agrarnych z kolei ich starość w jeszcze większym stopniu prze-

jawiała się zachowaniem dotychczasowej pozycji gospodarzy i bardzo wyraźnym, ponaddwukrotnym, zmniejszeniem w grupie krewnych oraz właściwie zanikiem występowania w roli kątników (ponad 10-krotny spadek proporcji). Tym samym w zdecydowanie większym stopniu niż w okresie wcześniejszym dożywali kresu swych dni w gronie najbliższej rodziny.

Współzależność między stanem cywilnym a pozycją w gospodarstwie domowym jest silniejsza wśród kobiet niż wśród mężczyzn. Starość w przypadku kobiet była inna i na ogół związana z owdowieniem i przekazaniem gospodarstwa następcom. Zarówno przed uwłaszczeniem, jak i w pierwszych jego latach większość starych kobiet stanowiły krewne (52%) zamieszkałe w gospodarstwach swoich dzieci. Nie miała też grupa tych kobiet, co ósma–dziesiąta z nich, u schyłku doby pańszczyźnianej spędzała kres żywota kątem, w obcym gospodarstwie. Lata po uwłaszczeniu charakteryzują się tendencją do stopniowego powiększania grupy gospodyń wraz z jednoczesnym zmniejszeniem się udziału starych kobiet w grupie kątniczek.

Nasze rozważania nad położeniem ludzi starych na wsi podlaskiej położonej w zachodniej części guberni grodzieńskiej Cesarstwa Rosyjskiego chcemy zamknąć jeszcze dokładniejszym rozpoznaniem wzorców współmieszkania seniorów, które łączy integralnie trzy elementy: pozycję zajmowaną w gospodarstwie ze stanem cywilnym i relacjami rodzinnymi wynikającymi z charakteru współmieszkania. Powinny one przybliżyć swoistą wagę relacji interpersonalnych przedstawicieli najstarszego pokolenia zarówno z najbliższymi, jak i dalszymi krewnymi, która może oznaczać dla nich szansę wsparcia fizycznego i ekonomicznego ze strony grupy krewniaczej, co ma swoje znaczenie. Chyba nie byłoby błędne założenie, że codziennego wsparcia seniorzy doświadczali w większym stopniu w najbliższym kręgu domowników, w którym spędzali starość, niż od krewnych czy powinowatych zamieszkujących gdzie indziej. Choć oczywiście nie możemy wykluczyć sytuacji odmiennych³⁹.

Dane w tabelach 4 i 5 są wyraźnym świadectwem wpływu stanu cywilnego, bez względu na płeć, na opcje rezydencjonalne starych ludzi. Jed-

³⁹ Wprawdzie etnologowie i socjologowie zwracają uwagę, że opinia społeczna na ogół przeciwdziałała krzywdzeniu starców, to jednak nie brakowało przykładów ich złego traktowania w życiu codziennym; por. szerzej B. Gapiński, op. cit., s. 110–125.

nocześnie ukazują one zupełnie odmienne wzorce współmieszkania kobiet i mężczyzn w podeszłym wieku. W końcowym okresie stosunków feudalnych w imperium Romanowów blisko $\frac{3}{4}$ mężczyzn po 60. roku życia, spośród 76 wszystkich, dożywało swojej starości wspólnie z żoną, w domostwach $\frac{2}{3}$ z nich obok żony zamieszkiwały zaś także dzieci, i to zarówno w stanie bezżennym, jak i w stanie małżeńskim (również inni krewni i powinowaci). Zdecydowanie rzadziej żonaci starzy mężczyźni zamieszkiwali w gospodarstwach swoich dzieci pożenionych (10,9%) bądź też mieszkali tylko z żoną (10,9%). Sytuacje współmieszkania żonatego starego mężczyzny z osobami niespokrewnionymi w okresie przeduwłaszczeniowym należały do wyjątków, po uwłaszczeniu w ogóle zaś nie wystąpiły. W zachowaniach rezydencjonalnych pożenionych starych chłopów w dobie powłaszczeniowej widać wyraźne odchodzenie od bardziej rozbudowanych układów międzypokoleniowych wypełnionych współmieszaniem zarówno z dziećmi bezżennymi, pożenionymi, jak i innymi krewnymi na rzecz koegzystencji jedynie z niepożenionym potomstwem.

Tabela 4. Wzorce współmieszkania mężczyzn i kobiet w stanie małżeńskim w wieku 60 lat i więcej

Rok	Ze współmałżonkiem					Razem	
	tylko	i z dziećmi bezżennymi	i z dziećmi pożenionymi	i z dziećmi bezżennymi, pożenionymi i krewnymi	i niespokrewnionymi	%	N
Mężczyźni							
1843	9,1	41,8	10,9	36,4	1,8	100	55
1882	10,9	67,3	11,8	10,0	–	100	110
Kobiety							
1843	13,0	39,1	21,7	26,2	–	100	23
1882	15,8	47,4	23,7	13,1	–	100	38

Źródło: C. Kukło – baza danych: *Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.*

Doświadczenie udziału przez stare kobiety życia z mężem i dziećmi bez względu na ich stan cywilny zarówno w dobie pańszczyźnianej, jak i w pierwszych latach po uwłaszczeniu dotyczyło tylko niespełna 1/3 z nich (31,9% w 1843 r. i 30,4% w 1882 r.). Wśród gospodyń mężatek w całym badanym okresie dominowało współmieszkanie z niepożenionym potomstwem. Jednak u schyłku obowiązywania pańszczyzny liczne były wypadki współmieszkania łącznie z dziećmi w stanie bezzennym i małżeńskim. W dobie powłaszczeniowej, podobnie jak to było w odniesieniu do mężczyzn, stare kobiety z mężem częściej współmieszkały z dziećmi w stanie bezzennym, niż współrezydowały w dużych zespołach osobowych (z dziećmi bezzennymi, w stanie małżeńskim i krewnymi). Nieznacznie też powiększyła się grupa mężatek współmieszkających tylko z mężem z 13% w 1843 r. do blisko 16% w 1882 r.

Tabela 5. Wzorce współmieszkania wdowców i wdów w wieku 60 lat i więcej

Rok	Z dziećmi			Z niespokrewnionymi	%	N
	bezzennymi	pożenionymi	bezzennymi, pożenionymi i krewnymi			
Wdowcy						
1843	9,5	33,4	9,5	47,6	100	21
1882	20,9	41,9	16,3	20,9	100	43
Wdowy						
1843	18,4	36,7	24,5	20,4	100	49
1882	25,3	46,0	16,1	12,6	100	87

Źródło: C. Kukło – baza danych: *Spis mieszkańców parafii Trzciannie w 1843 i 1882 r.*

Utrata żony w życiu starego mężczyzny oznaczała pojawienie się nowego, wcześniej nieznanego mu doświadczenia, izolacji rodzinnej, skoro prawie połowa z nich dożywała kresu swoich dni w obcym im gospodarstwie osób niespokrewnionych. Druga ich połowa spędzała najczęściej starość

przy boku pożenionych dzieci. Po reformach agrarnych z lat 60. XIX w. widać zmianę w ich dotychczasowym położeniu charakteryzującą się wyraźnym odchodzeniem od spędzania starości pod dachem obcych osób na rzecz częstszego współmieszkania z dziećmi własnymi, zarówno pożenionymi, jak i w stanie bezzennym. Zmienił się na korzyść, i to radykalnie, stopień izolacji rodzinnej wdowców. W 1882 r. prawie 80% z nich mogło liczyć na wsparcie swoich dzieci, w największym stopniu będących w stanie małżeńskim, choć jeszcze co piąty zamieszkiwał kątem w gospodarstwach osób obcych, z nim niespokrewnionych.

W całym rozpatrywanym okresie zdecydowana większość wdów od prawie 80% w 1843 r. do blisko 87% w 1882 r. spędzała swoje stare lata z dziećmi i mogła tym samym liczyć na ich wsparcie. Na ogół większość z nich znajdowała schronienie w domostwach pożenionych już dzieci. Niemała grupa starych kobiet rezydowała w gospodarstwach swoich pożenionych dzieci wspólnie z potomstwem jeszcze stanu wolnego. Współzamieszkiwanie starych owdowiałych kobiet kątem w obcych gospodarstwach było powszechniejsze w dobie pańszczyźnianej (20,4%) niż po uwłaszczeniu (12,6%).

W warunkach wsi powłaszczeniowej starość dla zamężnych kobiet oznaczała w większym stopniu dzielenie przestrzeni mieszkalnej tylko z mężem. Blisko połowa z nich mogła też liczyć na wsparcie ze strony dorosłych, jeszcze niepożenionych dzieci. Natomiast wdowy, podobnie jak wdowcy, znajdowały najczęściej schronienie w gospodarstwach swoich pożenionych dzieci, w których nierzadko nie brakowało także dzieci stanu wolnego, a nawet innych krewnych. Podobnie działo się na wsi angielskiej, badania Barry'ego Reaya podważyły bowiem myśl Davida Thompsona o przewadze wspierania osób starszych jako obowiązku społecznego, a nie rodzinnego. Wykazał on wysoki procent wdowców i wdów (73%) żyjących w 1881 r. z dzieckiem lub krewnym⁴⁰. Nasze ustalenia wpisują się również w najnowsze konstatacje Beatrice Moring, która dla wielu miejscowości

⁴⁰ B. Reay, *Microhistories: demography, society and culture in rural England, 1800–1930*, Cambridge 1996, s. 170.

w Europie Północnej dowiodła powszechności wspólnego zamieszkiwania owdowiałych matek i pożenionych dzieci na obszarach wiejskich⁴¹.

Warto odnotować, że reformy agrarne, wpływając na strukturę systemu rodzinnego, przyczyniły się też do marginalizacji zjawiska zamieszkiwania seniorów obojga płci w gospodarstwach niespokrewnionych – spadek tej kategorii z ok. 21–48% do 13–20%. Można zatem mówić o wyraźnym zmniejszeniu stopnia izolacji społecznej ludzi starych, zawsze – choć nieznacznie – bardziej dotykającej kobiety niż mężczyzn. Wprawdzie powiększony odsetek gospodarstw nuklearnych ludzi starych w dobie powłaszczeniowej może sugerować brak wsparcia ze strony pożenionych dzieci, ale zaryzykowałibyśmy stwierdzenie, że jakaś grupa seniorów była w stanie funkcjonować bez oglądania się na opiekę i pomoc ze strony bliższych i dalszych krewnych w zmienionej rzeczywistości gospodarczej.

I na koniec jeszcze jedno spostrzeżenie, które także na swój sposób świadczy o intensywności współmieszkania międzypokoleniowego. O ile w 1843 r. połowa babć (51,4%) i ponad 1/3 dziadków (34,2%) mieszkała z wnukami we wspólnym gospodarstwie, o tyle w dobie powłaszczeniowej dotyczyło to tylko 1/3 kobiet i niespełna 1/4 mężczyzn. Wprawdzie na tym etapie badań nie znamy jeszcze stopnia zróżnicowania zamożności chłopów trzciańskich, jednak obserwacje postaw wieśniaków hiszpańskich ukazały ciekawe zjawisko spadku intensywności współmieszkania trzech pokoleń w XIX stuleciu wraz z przechodzeniem od kategorii bogatych do uboższych chłopów⁴².

Badania zaprezentowane w artykule pokazały możliwy wpływ uwłaszczenia na położenie ludzi starych widzianych przez pryzmat materiałów spisowych. W dobie pańszczyźnianej starość wśród chłopów podlaskich zamieszkałych we wsiach w zachodniej części guberni grodzieńskiej zaczynała się z chwilą przekazania gospodarstwa w ręce następców i następowała wcześniej w przypadku kobiet niż mężczyzn. Była też silniej uwarunkowana stanem cywilnym seniorów. W tym okresie większość starych ludzi, ale

⁴¹ B. Moring, *North European families in the past: families ties revisited*, w: *The history of families and households. Comparative European dimensions*, eds. S. Sovič, P. Thane, P. P. Viazzo, Leiden–Boston 2015, s. 27–28.

⁴² I. Dubert, *op. cit.*, s. 185.

nie wszyscy, mogła liczyć w równym stopniu na wsparcie własnych dzieci, i to zarówno pożenionych, jak i w stanie bezzennym. To na najbliższą rodzinę spadał obowiązek zabezpieczenia dożywocia starych rodziców. Nie wszyscy bliscy wywiązywali się z tego obowiązku, skoro dużo owdowiałych osób obojga płci musiało dożywać swojej starości w obcym domostwie, a nie w gospodarstwach swoich pożenionych dzieci czy najbliższych krewnych.

Doba pouwłaszczeniowa, która charakteryzowała się postępującą nuklearyzacją ogółu gospodarstw, w tym także kierowanych przez seniorów, umożliwiła im zdecydowanie dłuższe utrzymywanie się na pozycji głowy gospodarstwa domowego niż w okresie wcześniejszym. Status gospodarza, bez względu na otoczenie społeczno-gospodarcze, wyznaczał zawsze wysoką pozycję społeczną w powszechnej opinii mieszkańców wsi. Wbrew temu, czego można było oczekiwać, okres ten przyniósł większe niż wcześniej zaangażowanie najbliższych krewnych na rzecz pomocy i wsparcia seniorów. Widoczne wówczas dłuższe trwanie na pozycji gospodarza przez starych ludzi w połączeniu z dożywaniem starości po przekazaniu gospodarstwa w gronie krewnych, a nie wśród osób obcych, niespokrewnionych, mogło skutkować w większym stopniu zaspokajaniem indywidualnych potrzeb życiowych ludzi będących u schyłku życia.